

Національна академія наук України
Інститут економіки

**УДОСКОНАЛЕННЯ
ГОСПОДАРСЬКОГО МЕХАНІЗМУ
АПК УКРАЇНИ**

Збірник наукових праць

Київ - 2000

Національна академія наук України
Інститут економіки

**УДОСКОНАЛЕННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО МЕХАНІЗМУ
АПК УКРАЇНИ**

Збірник наукових праць

Київ - 2000

У збірнику висвітлені результати наукових досліджень по широкому комплексу питань господарського механізму АПК в ринкових умовах – становлення і формування сільськогосподарських кооперативів, причини кризового стану харчової промисловості і шляхи їх подолання, розвиток зовнішньоекономічної діяльності АПК, перспективи поліпшення інвестиційної політики та оподаткування в системі АПК.

Редакційна колегія:

доктор економічних наук Л.В. Молдаван (відповідальний редактор),
кандидат економічних наук О.Ю. Болховітінова, кандидат
економічних наук О.В. Шубравська, Фтомова А.Г. (відповідальний
секретар).

Рецензенти:

1. Крисанов Д.Ф. – доктор економічних наук
2. Попова О.Л. – кандидат економічних наук
3. Скурська Н.М. – кандидат економічних наук

Затверджено до друку вченою радою Інституту економіки НАН
України.

ISBN 966-02-0941-X © Інститут економіки НАН України, 2000

ВСТУП

При переході до ринкових відносин одним із найважливіших напрямів поліпшення організації і підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва є оволодіння товаровиробниками продовольчими ринками. Вирішення цих завдань вимагає проведення наукових досліджень з питань вивчення і узагальнення досвіду формування в країнах з ринковою економікою організованих сільськогосподарських ринків, об'єднань сільськогосподарських товаровиробників для спільного просування продукції на ринок, механізмів узгодження економічних інтересів між виробниками, переробниками, суб'єктами торгівлі та споживачами. Враховуючи актуальність названих проблем, на основі проведених досліджень колективом авторів підготовлено ряд наукових статей, в яких висвітлені результати становлення і розвитку нових організаційних форм ринкової інфраструктури з участю сільськогосподарських товаровиробників на кооперативних засадах.

В аграрному секторі України набирає розвитку реформування виробничих відносин на основі приватизації землі і майна колективних сільськогосподарських підприємств та створення на їх базі виробничих кооперативів, господарських товариств, фермерських і розширення особистих підсобних господарств. У цьому зв'язку особлива увага вчених приділяється формуванню внутрігосподарських механізмів функціонування нових суб'єктів господарювання. У збірнику висвітлені також результати досліджень зовнішньоекономічних відносин АПК та поліпшення інвестиційної політики і оподаткування в даному секторі економіки, визначені напрями активізації основних фінансових джерел інвестування за рахунок власних ресурсів підприємств, зокрема, амортизаційних відрахувань. Проаналізовані причини кризового стану харчової промисловості і розглянуті шляхи їх подолання на засадах формування інтеграційних структур, регулювання внутрішніх і зовнішніх ринків тощо.

Обґрунтовані також засоби зниження ризику аграрного виробництва. Ряд статей присвячені питанням формування кредитної кооперації, моделювання діяльності недержавних пенсійних фондів, а також фінансування і стимулювання в науковій сфері.

На основі результатів цих досліджень в збірнику наведені наукові і практичні рекомендації та методи удосконалення господарського механізму АПК України.

Збірник підготовлений колективом відділу економічних відносин АПК з залученням деяких фахівців інших відділів та аспірантів інституту.

ВСТУП.....	3
Л.В. МОЛДАВАН СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ОБСЛУГОВУЮЧІ КООПЕРАТИВИ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ	4
В.Д.СЛЮСАР, В.В.ЛИСЬКОВ ХАРЧОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ: ПРИЧИНИ КРИЗИ І ШЛЯХИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ	17
Б.Й.ПАСХАВЕР ФІНАНСУВАННЯ І СТИМУЛЮВАННЯ В НАУКОВІЙ СФЕРІ	29
О.В.ШУБРАВСЬКА РОЗВИТОК ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АПК УКРАЇНИ	35
О.Ю.БОЛХОВІТІНОВА ІНВЕСТИЦІЙНІ ПОЗИЦІЇ АПК: ПЕРСПЕКТИВИ ПОЛІПШЕННЯ	45
В.В. ЧЕПУРКО ОБГРУНТУВАННЯ ЗАСОБІВ ЗНИЖЕННЯ РИЗИКУ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА	58
О.М.ЯХНО ПОДАТОК НА ДОДАНУ ВАРТІСТЬ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ	66
В.І. ЗАЛЄВСЬКИЙ ФОРМУВАННЯ НОВИХ ЗАСАД ГОСПОДАРЮВАННЯ В ПЕРІОД ПЕРЕХОДУ ДО РИНКУ В АГРАРНІЙ СФЕРІ	79
В.В. ГОНЧАРЕНКО ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД СІЛЬСЬКОЇ ТА МІСЬКОЇ КРЕДИТНОЇ КООПЕРАЦІЇ	89
Л.О.ЗАКРЕВСЬКА, О.В.ЧОРНОВОЛЕНКО МОДЕЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НЕДЕРЖАВНИХ ПЕНСІЙНИХ ФОНДІВ	104

Наукове видання

УДОСКОНАЛЕННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО МЕ АПК УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Редакційно-видавнича група
Редактор Нестеренко І.І.
Звед.тем.пл.2000 р.

Підписано до друку 18.04.2000р.
Формат 60 х 84 1/16
Умов.друк.арк. 7.0
Замовлення № 56

Пап.офс. О
Обл.вид.арк.

Тираж 100 прим.

Цін

Інститут економіки НАН України
252011 Київ – 11, вул. Панаса Мирного, 26
Поліграфічна дільниця Інституту економіки НАН
252011 Київ – 11, вул. Панаса Мирного, 26

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД СІЛЬСЬКОЇ ТА МІСЬКОЇ КРЕДИТНОЇ КООПЕРАЦІЇ

Висловлюються основні принципи кредитної кооперації, розроблені німецькими класиками кооперативного руху цього виду, та особливості формування і функціонування кредитних кооперативів на нинішньому етапі їх розвитку.

В Україні йде пошук найбільш доступної системи кредитного обслуговування аграрного сектору економіки. Як засвідчує світова практика, головним елементом цієї системи в країнах ринкової економіки виступають кооперативні кредитні формування.

Ідея кредитної кооперації виникла ще в 50-х роках XIX сторіччя в Німеччині. Видатні німецькі кооператори Герман Шульце-Деліч та Фрідріх Райфейзен майже одночасно, незалежно один від одного, запропонували два принципово різних підходи щодо організації кооперативного кредитування: перший – для міського населення, другий – для сільського.

Відповідно, виникло й два типи кредитних кооперативів: кредитні товариства (або “сільські каси”) Райфейзена та ощадно-позичкові товариства (їх ще називають “народні банки”) Шульце-Деліча. Це були дві різні моделі кооперативного кредитування, кожна з яких була пристосованою до певного соціального середовища. З Німеччини ці моделі поширилися в інші країни.

Сьогодні можна стверджувати, що кредитна кооперація у будь-якій країні ґрунтується на основі моделі Райфейзена або Шульце-Деліча з деякими відмінностями, викликаними особливостями національного законодавства. В окремих країнах паралельно існують обидві моделі, а може зустрічатись їхній змішаний варіант. Тому для розуміння соціально-економічної природи сучасних моделей кредитних спілок та інших фінансових кооперативів різних країн необхідно детально зупинитись на аналізі особливостей цих класичних моделей.

Модель кооперативної «сільської каси» Ф.Райфейзена.

Ф.Райфейзен створив модель кредитного кооперативу, пристосовану до умов села, потреб та можливостей сільських мешканців. Ця модель була орієнтованою на сільських господарів, але знайшла велику прихильність й серед інших соціальних груп села, про що свідчать дані, наведені в таблиці 1.

Райфейзенівське кредитне товариство діяло на основі специфічних, пов'язаних в одну систему організаційно-економічних принципів.

У книзі “Кредитні товариства як засіб від бідності селян, фабричних робітників та ремісників”, виданій у 1866 році, Райфейзен описав та

Таблиця 1

Соціальний склад членів "сільських кас" Райфейзена¹
(дані 1926 року)

Соціальні групи	%
1. Сільські господарі, всього в т.ч. ті, що мали землю площею:	61
б) 2-5 гектарів	10,7
в) 5-20 гектарів	17,7
г) 20-100 гектарів	23,4
д) більше 100 гектарів	8,6
2. Кустарі та ремісники	0,6
3. Священики	16,3
4. Вчителі	0,4
5. Чиновники та службовці	1,4
6. Робітники	4,3
7. Інші професії	11,8
8. Общини та юридичні особи	3,9
Всього:	0,9
	100

обґрунтував свою систему самопомогі для сільського населення, аналізуючи яку різні дослідники виділяють певні положення як "принципи Райфейзена". Так, наприклад, Г.Вольф² виділив у системі Райфейзена вісім принципів:

Відсутність вступних та пайових внесків.

Відсутність видачі дивідендів членам.

Спрямування чистого доходу товариства в запасний та засновницький фонди, які є власністю товариства, а не членів.

Безкоштовна робота членів правління та ради.

Локалізація, тобто обмеження району діяльності товариства.

Необмежена майнова відповідальність членів.

Надання позичок тільки членам.

Надання позичок виключно на виробничі цілі.

Інший дослідник кооперативного руху А.Н.Анциферов³ до перелічених вище принципів додає ще два:

• заборона членам товариства бути одночасно членами двох або більше товариств;

• зобов'язання товариства керуватись у своїй діяльності системою обліку та положеннями, розробленими об'єднанням, до якого входить товариство, та підлягати контролю з його боку.

На думку С. Бородаєвського⁴, важливі ще такі принципи, як:

• прийом у члени товариства виключно сільських господарів;

• поєднання кредитних операцій з операціями по закупівлі та збуту товарів.

К.А. Пажитнов⁵ до перелічених ознак райфейзенівських товариств додає:

• покладання на кредитне товариство функції доброчинної установи.

Як бачимо, стосовно принципів, на основі яких діяли організації Райфейзена, є багато поглядів.

Сьогодні фундаментальними принципами діяльності товариств Райфейзена можна вважати такі положення:

1. Відсутність пайового капіталу (членських внесків).

2. Необмежена відповідальність членів по боргах товариства.

3. Обмеження району діяльності товариства.

4. Надання позичок лише членам товариства з урахуванням особистості позичальника.

5. Безоплатна робота у виборних органах управління та демократичний контроль в організації.

6. Створення у кожному товаристві соціального "неподільного" фонду.

7. Поступове переростання кредитного кооперативу в універсальний сільський кооператив.

Розглянемо окремо кожен з цих принципів, їхній взаємозв'язок та особливості системи, яку вони створюють у комплексі.

Перший принцип Райфейзена: відсутність пайового капіталу в товаристві. Цей принцип, на перший погляд, здається абсурдним, адже жодна організація практично не може існувати без капіталу, який вноситься власниками при її заснуванні і використовується на виконання статутних завдань. Якщо товариство створюється для надання кредитів, логічно воно мало б утворити за рахунок пайових внесків членів пайовий капітал, який у подальшому використовувався б для надання позичок.

Але Райфейзен принципово відкидав необхідність пайового капіталу. Працюючи в селі та бажаючи допомогти саме найменш забезпеченим селянам, Райфейзен прийшов до висновку, що не можна вимагати від них ніяких грошових внесків при вступі до товариства. І дійсно, за першим статутом члени не були зобов'язані сплачувати ні вступних внесків, аби відкрити доступ до товариства всім бажаючим, незалежно від їхнього майнового стану, ні паїв. Але німецький кооперативний закон 1889 року змінив цей порядок, зробивши паї обов'язковими для всіх товариств. У зв'язку з цим кредитні товариства Райфейзена були змушені запроваджувати паї, але вони зробили їх досить дрібними і лише номінального характеру. У кредитних товариствах Райфейзена кожен його член міг мати лише один

пай вартістю не вище 15 марок (який, крім того, міг сплачуватись в розстрочку. – *Прим. авт.*). Нарахування на паї не могли перевищувати відсотків за позичені товариством кошти.

Чому ж Райфейзен так принципово виступав проти пайового капіталу? Справа в тому, що товариства, як правило, започатковувались незначною кількістю осіб. Щоб сформувати достатній для надання кредитів капітал, товариство мало встановити великий розмір паю для кожного члена. Але в той час переважна більшість селян не мала достатньо коштів, щоб внести паї значного розміру. Це могли собі дозволити лише окремі господарі. Тому великий розмір паю обмежував доступ до товариства широких верств селян. Встановлення невеликого розміру паю відкривало можливість для вступу в товариство середнім та незаможним селянам, але не дозволяло сформувати достатню для надання кредитів суму. Тож у цьому випадку кооператив потребував зовнішньої допомоги.

Отже, сільська кредитна кооперація стояла перед дилемою: або великий пай і недоступність товариського кредиту для біднішої частини селянства, або невеликий пай (навіть його повна відсутність), але, в такому разі, – допомога збоку. Звичайно, Райфейзен обрав другий варіант. За дослідженням М.І.Туган-Барановського⁶ перші райфейзенівські товариства отримували капітал на благодійних засадах: більш заможні мешканці села – поміщики, духовенство та ін. – надавали кредитним товариствам необхідний йому капітал з умовою, що він буде повернутий після того, як товариство зміцніє. Але якби всі кредитні кооперативи створювались на основі благодійної допомоги збоку, вони не могли б набути великого поширення.

Насправді, життя внесло свої корективи, і наведена вище дилема з часом знайшла цікаве логічне вирішення. Перші кредитні кооперативи зміцніли, створили свої об'єднання, які отримали можливість надавати позички новостворюваним товариствам, забезпечуючи їх необхідним для початкового розвитку капіталом. Сільська кредитна кооперація отримала міцну основу для свого розвитку, стала обходитись без сторонньої допомоги та одночасно уникнула необхідності формування пайового капіталу за рахунок пайових внесків великого розміру.

Таким чином, відмова від пайового капіталу, сформованого великими пайовими внесками членів, найкраще відповідає завданням селянської кредитної кооперації, яка ставить за мету організувати кредит для широкого кола селян. **Капітал, необхідний товариству для початку справи, отримується не за рахунок пайових внесків членів, а за рахунок коштів, залучених зі сторони.** Але для того, щоб будь-яка організація або особа надала товариству свої кошти, необхідна гарантія повернення цих коштів. І цією гарантією став другий принцип Райфейзена.

Другий принцип Райфейзена – необмежена відповідальність членів по боргах товариства став тією основою, що забезпечила довіру до товариства з боку кредиторів. У цьому принципі знаходить свій прояв сила кооперативного об'єднання. Окремі, не досить платоспроможні господарства,

об'єднані міцним зв'язком взаємної солідарної відповідальності, разом являють собою сильну, досить платоспроможну одиницю. І чим більше членів об'єднано в цій організації – тим вища її платоспроможність (в подальшому цей принцип був покладений в основу кредитування так званих «позикових кіл»).

Солідарна відповідальність членів викликала довір'я та повагу з боку кредиторів і значно підвищувала платоспроможність товариства. Майно декількох сотень селянських господарств членів товариства, було надійним забезпеченням та дозволяло товариству отримати досить великий і довготерміновий кредит і з нього сформувати початковий капітал. Комерційні банки, які не хотіли мати справу з окремими дрібними селянськими господарствами і, як правило, відмовляли їм у кредиті, кредитному товариству як надійному позичальникові, кредит надавали. Крім цього, така форма забезпечення зобов'язань товариства викликала довіру людей, і серед них знаходилося багато бажаючих вкласти свої гроші на ощадні та поточні рахунки, які відкривало товариство.

Отже, у кредитних товариствах Райфейзена не пайовий капітал став основою діяльності, а довіра до товариства з боку кредиторів. Тому в райфейзенівських організаціях не було необхідності у пайових внесках і створенні з них початкового власного капіталу. **Товариство починало працювати на залучених під солідарну відповідальність коштах.** Це давало можливість навіть найбіднішим селянам ставати членами кредитних товариств.

Слід відзначити, що деякі дослідники не вважають принцип необмеженої відповідальності членів надзвичайно важливим. Так, М.І.Туган-Барановський⁷ не розглядає солідарну відповідальність як принцип, але вважає принциповою заборону членові товариства одночасно брати участь в декількох товариствах, яка, власне, випливає із принципу необмеженої відповідальності в цих товариствах. А.В.Чаянов⁸ вважає, що необмежена відповідальність у райфейзенівських товариствах є лише поступкою ідеології капіталістичного кредиту і платоспроможність кредитного товариства встановлюється не цим, а іншими принципами Райфейзена. В той же час А.В.Чаянов відзначав, що загроза необмеженої відповідальності змушувала членів активно вникати у справи свого кооперативу, контролювати його роботу та формувати в селі громадську думку на користь вчасного повернення позичок, що, звичайно, позитивно впливало на платоспроможність кредитного товариства.

Жорсткий принцип необмеженої відповідальності в дійсності не був таким страшним. Справа в тому, що цей принцип мав швидше психологічне значення і в житті він майже ніколи не застосовувався. Реальна відповідальність членів своїм майном наступала лише у випадку, коли товариство неспроможне було покрити зобов'язання власним майном, що формувалось за рахунок процентів від наданих позичок. Однак за декілька перших років роботи товариство, як правило, накопичувало резерви, необхідні для виконання своїх зобов'язань.

Принцип солідарної відповідальності, крім усього, фактично забезпечував механізм взаємного страхування господарств членів товариства. Непередбачувані форс-мажорні обставини, такі, як пожежа, град, падіж худоби, пошесть та інші можуть миттєво зробити добре селянське господарство неплатоспроможним. Якщо кредитором такого господарства є банк, він усіма засобами прагнучим повернути свої гроші, навіть якщо внаслідок цього остаточно розорить господарство позичальника. Якщо кредитором буде товариство, воно має можливість допомогти своєму членові, який потрапив у біду. Таким чином, ризик банкрутства від непредбачуваних обставин кожного окремого господарства може бути зменшений за рахунок підтримки свого кредитного товариства.

На закінчення розгляду райфейзенівського принципу необмеженої відповідальності членів по боргах товариства слід зауважити, що з часом цей принцип все-таки втратив своє значення. Але це сталося лише після того, як з'явилися інші форми забезпечення вкладених у товариство грошей (наприклад, державна опіка і контроль, підтримка об'єднаннями кредитних кооперативів та ін.).

Третій принцип Райфейзена: обмеження району діяльності товариства (в літературі він часто називається "принципом локалізації"). Цей принцип, на перший погляд, здається нелогічним, оскільки кожна організація зацікавлена в максимальному розширенні поля своєї діяльності. Тому кредитний кооператив мав би бути зацікавленим в охопленні якомога більшої території та залученні якомога більшої кількості членів. Але райфейзенівські товариства чинили навпаки – обмежували сферу своєї діяльності. Найоптимальнішою Райфейзен вважав територію діяльності товариства в межах церковного приходу. Максимальним районом для кредитного товариства вважалась територія, на якій проживає до 1500 осіб. На практиці середня кількість членів райфейзенівських товариств була значно меншою. В Німеччині на одне райфейзенівське товариство на початку ХХ ст. припадало в середньому менше 100 членів. Середня кількість членів у міських райфейзенівських кредитних касах Франції становила 50 членів, райфейзенівських касах Бельгії – 75 членів.

Логічність принципу локалізації викликана необмеженою солідарною відповідальністю членів товариства по його боргах. Зрозуміло, щоб погодитися взяти на себе відповідальність за дії людини, необхідно добре знати її особисті якості. Крім цього, необхідно знати її платоспроможність та ефективність ведення господарства. Тож обмеження району діяльності товариства сприяло тому, щоб його члени, які несли солідарну відповідальність по його боргах, добре знали одне одного, а правління мало можливість слідувати за змінами у фінансово-майновому стані господарств членів товариства та за цільовим використанням кредиту.

Локалізація діяльності товариства була необхідною для забезпечення його стабільності та, водночас, стримувала можливість зростання, що призводило до зниження ефективності даної форми кредитування.

Обмеження району діяльності створювало товариству певні проблеми:

- не завжди вдавалося забезпечити матеріальну міцність та фінансову стабільність товариства через малу кількість членів та незначний розмір заощаджень селян;
- часто не вдавалося взяти дешевий кредит через дефіцит обігових коштів та мінімальність обороту товариства;
- через нестачу коштів товариство не могло на належному рівні проводити роз'яснювальну роботу, яка б формувала сприятливе кооперативне середовище;
- у малому районі не могло бути достатньої кількості активних та здібних людей, здатних професійно керувати товариством.

У зв'язку з цим Райфейзен вважав одним із найважливіших завдань – створення спілок (об'єднань кредитних товариств) різних адміністративно-територіальних рівнів, через які б здійснювалось взаємкредитування між товариствами, забезпечувався вихід товариств на фінансові ринки та які б надавали інші необхідні товариствам послуги. Такі спілки, що зв'язували б сотні й тисячі окремих товариств в єдину систему, не порушуючи їхньої самостійності, дозволили б об'єднати товариства в єдине ціле, створити єдину мережу, яка б дала можливість членам цієї мережі, залишаючись локалізованими й незалежними, мати переваги великої організації.

Згодом була створена трьохступенева система кооперативного кредитування: перший ступінь складали кредитні товариства, другий – регіональні центральні каси, третій – центральний кооперативний банк. Учасниками кредитних товариств були окремі особи, регіональних кас – кредитні товариства, центрального банку – центральні регіональні каси та інші кооперативні об'єднання. Така система повністю компенсувала недоліки локального характеру діяльності кредитних товариств.

Четвертий принцип Райфейзена – надання позичок лише членам товариства і з урахуванням особистості позичальника. Стосовно цього принципу А.В. Чаянов¹⁰ підкреслював, що справжню основу кооперативного кредиту Райфейзен бачив не в тому, чим забезпечений кредит, а в тому, кому надаватимуться позичені кооперативом гроші та на які цілі вони будуть використовуватись.

Щодо першого, то товариство створювалось для надання кредитів лише своїм членам. Кожен член товариства при вступі повідомляв повну інформацію про себе та своє господарство (наявність будівель, кількість землі, засобів виробництва та ін.). Ця інформація перевірялась товариством, і на її підставі, з урахуванням особистих якостей члена (сумління, порядності, працьовитості, підприємливості та ін.), йому *відкривався кредит*, тобто визначалась сума, в межах якої можна було без ризику для товариства надавати кредит цьому членові. У разі необхідності член товариства міг у будь-який момент попросити цю суму.

Що стосується цілей, то позички у райфейзенівських товариствах видавались лише на виробничі потреби членів. Виробниче призначення

кредитів було обумовлене Райфайзенем як основа кооперативного кредиту. Кредитне товариство прагнуло, перш за все, допомогти селянинові заробити гроші та цим покращити рівень життя. Тому товариство надавало позички лише на продуктивну діяльність, у результаті якої господарство позичальника мало б отримати прибуток та розрахуватись із товариством за взятий кредит, сплативши основну суму кредиту та відсотки. Цей принцип був викликаний також необхідністю сплати відсотків товариством за залученим кошти зі сторони.

П'ятий принцип Райфайзена – безоплатна робота членів виборних органів товариства та демократичний контроль в організації. Принцип роботи членів органів управління товариства на громадських засадах був викликаний потенційно невеликими розмірами кредитних товариств та бажанням зменшити витрати на їхню діяльність. Він передбачає, що коли члени виборних органів не будуть мати матеріального зиску від роботи в товаристві, то в органи управління товариством прийдуть люди, які візьмуть на себе виконання певних обов'язків лише через інтерес до справи та бажання допомогти своїм односельцям. Ці люди за свою роботу отримають не матеріальну, а моральну винагороду, а якщо зважити на те, що територія дії товариства обмежена, то це сприятиме значному підвищенню їхнього авторитету в громаді.

Таким принципом передбачено, що плату за роботу може отримувати лише скарбник. Членам органів управління, як правило, повертаються лише фактичні витрати, пов'язані з виконанням ними своїх обов'язків (поїздки у справах товариства та ін.).

Шостий принцип Райфайзена – створення в кожному товаристві спеціального “неподільного фонду”. Райфайзен пропонував дві третини чистого доходу товариства спрямовувати на формування цього фонду, який мав би подвійне призначення: 1) доки товариство існує, фонд належить товариству, перебуває в обігу та, постійно зростаючи, з часом забезпечує фінансову незалежність товариства і можливість ведення кредитних операцій за рахунок коштів цього фонду; 2) при ліквідації товариства цей фонд не розподіляється між членами товариства, а передається об'єднанню кредитних товариств, яке надасть його іншому кредитному товариству, що створюватиметься в даній місцевості. Такий механізм мав би забезпечити “безсмертя” кожному один раз створеному кредитному товариству. Ідея неподільності фонду виглядала привабливо для створення системи, але не знайшла належної підтримки у кредитних товариств, які використали із запропонованого підходу лише механізм формування власних коштів.

Сьомий принцип Райфайзена – поступове переростання кредитного кооперативу в універсальний сільський кооператив. Кредитні операції, на думку Райфайзена, не повинні бути єдиною справою товариства. Кредитне товариство мало стати сільським кооперативом універсального типу: крім надання позичок, воно повинне допомагати своїм членам робити заощадження, закуповувати потрібні членам засоби виробництва, продавати

продукти їхньої праці, організовувати для своїх членів курси та лекції із сільського господарства, піднімати господарський, моральний та інтелектуальний рівень сільських мешканців.

Для повної характеристики райфайзенівського товариства необхідно додати ще певні положення стосовно системи управління. Прийом нових членів у товариство здійснювався за рішенням загальних зборів і дуже прискіпливо. Товариство не прагнуло мати якомога більше членів, а намагалося не допустити в члени людей ненадійних та нечесних. Правління складалося з 5 членів і було виконавчим органом. Спостережна рада, в залежності від величини району діяльності, складалася з 3-9 членів і не рідше одного разу на 3 місяці контролювала діяльність правління та фінансово-майновий стан позичальників, яким були надані позички, та їхніх поручителів. Члени правління обирались на чотири роки з таким розрахунком, щоб через кожних два роки закінчувались повноваження двох членів правління. Члени спостережної ради обирались на три роки, причому кожного року закінчувались повноваження третини її кількісного складу. Голова товариства спочатку обирався загальними зборами і автоматично ставав головою правління. Пізніше була впроваджена система, коли загальні збори надають повноваження правлінню самому обирати голову зі свого складу. Ніхто із членів правління чи спостережної ради не міг отримувати ніякої винагороди. Оплачуваним міг бути лише касир, який не мав права голосу при вирішенні питань надання позичок. Фінансові операції товариства проводились дуже обережно і полягали, як правило, в отриманні банківського кредиту та наданні позичок своїм членам. Операції по залученню коштів на вклади обмежувались, аби товариство не мало зайвих зобов'язань, і проводились лише в окремих випадках. Крім цього, товариства Райфайзена були досить “суворими” щодо поручителів, виробничого використання позик, вчасної сплати позик та відсотків. Якщо фінансовий стан поручителя похитнувся, товариство вимагало від позичальника запоруки нового поручителя. Коли така вимога не виконувалась, або коли позичка була витрачена не на те, для чого отримувалась, – товариство вимагало повернення її в місячний термін. Такі самі заходи могли бути застосовані при порушенні графіка сплати позички та відсотків.

Отже, принципи діяльності кредитних товариств Райфайзена були взаємопов'язаними і в комплексі створювали міцну, життєздатну кооперативну форму фінансової самопомогі селян.

“Народні банки” Г.Шульце-Деліча – класична модель міського ощадно-позичкового кооперативу.

Г.Шульце-Деліч запропонував іншу модель кредитного кооперативу, яка в своїй основі принципово відрізнялась від товариств Райфайзена, бо мала інший фінансовий механізм діяльності. Ця модель отримала назву “народний банк”, або ощадно-позичкове товариство, і була створеною для задоволення фінансових потреб переважно міських мешканців – ремісників, службовців

та інших верств міського населення, про що свідчать дослідження М.І.Туган-Барановського¹¹ (табл. 2.) стосовно структури членства в ощадно-позичкових товариствах Німеччини того часу.

Робота в містах, особливо великих, де люди мало знають одне одного, вимагала специфічних підходів до організації фінансової взаємодопомоги. Тому ощадно-позичкові товариства Шульце-Деліча, маючи кооперативну природу та ґрунтуючись на кооперативних принципах, в основу свого фінансового механізму діяльності закладали принципи, близькі до тих, що застосовувались банками та іншими фінансовими установами. Метою першого "народного банку" Шульце, згідно з його статутом, було постачання своїм членам коштів. Їхнім джерелом були паї членів, вступні внески, резервний капітал, а також вклади та позичені кошти. Пай та вступний внесок можна було сплачувати відразу або частинами. Товариством керували загальні збори, комітет і правління. Загальні збори, за статутом, повинні були скликатися кожні три місяці, а для поточної роботи вони обирали комітет у складі голови, скарбника й ревізора, які становили правління кооперативу, та дев'яти членів. Статутом було передбачено також інститут почесного членства. Почесними членами кооперативу були ті особи, які брали участь в його роботі й робили внески, однак, не претендували на позичку. Щороку слід було вносити не менше 3 марок або надавати товариству безвідсоткову позичку в розмірі не менше 30 марок. Почесні члени могли брати участь у загальних зборах і займати певні посади в кооперативі. Позички надавались терміном до 3-х місяців із розрахунку 8 % річних. Термін кредиту міг бути продовжений не більше ніж на 3 місяці під 10 % річних.

Такими були основні засади першого створеного Шульце ощадно-позичкового товариства. З часом товариства Шульце-Деліча стали характеризуватись такими ознаками:

1. Товариство мало значний власний пайовий капітал, сформований за рахунок пайових внесків членів. Принцип формування товариством власного капіталу (пайового та резервного) – основа, на якій будувалася вся система ощадно-позичкових кооперативів. Г.Шульце-Деліч підкреслював: "Товарищества гордятся своей преданностью идее "самопомощи" и проводят принцип самопомощи даже в названии, которое они дали своему союзу. Никакой деморализующей государственной помощи! Никаких благодеяний, никакой опеки! Даже начинать дело товарищество должно с деньгами своих членов..."¹² Шульце-Деліч наполягав на тому, що людина, яка бажає вступити в товариство, повинна бути спроможною сплатити пай одразу при вступі або періодичними пайовими внесками, і цей пай мав бути не меншим 100 марок (в окремих товариствах розмір паю доходив до 500-700 марок. – *Прим. авт.*), що в ті часи було досить значною сумою. Такий підхід був викликаний тим, що більшість товариств, особливо на початковій стадії свого розвитку, мали обмежену кількість членів, і щоб сформувати достатній для роботи пайовий капітал, необхідно було встановлювати великий розмір паю.

Великі паї, без сумніву, давали користь товариству, особливо при дефіциті коштів на грошовому ринку. Вони були корисними і для членів

товариства, бо спонукали їх до систематичного відкладання (накопичення) заощаджень до того моменту, доки не буде виплаченою вся сума паю в товаристві. Але водночас ці паї мали свої недоліки. Високий пай був певною перешкодою для вступу в товариство людей з незначним достатком. Крім цього, великий розмір паю часто призводив до того, що окремі члени, під тиском

Таблиця 2

Соціальний склад членів німецьких ощадно-позичкових товариств Шульце-Деліча в 1888 р.

Соціальні верстви населення	%
Дрібні підприємці	74,1
Особи ліберальних професій, рантьє, пенсіонери	13,8
Службовці нижчого рангу	3,5
Робітники	8,6
Всього:	100,0

потреби в грошах, тимчасово виходили з товариства аби повернути свій пай, втрачаючи при цьому вступний внесок. У подальшому вони знову вступали в товариство, заново сплачуючи всі внески.

Крім пайового капіталу, Шульце-Деліч відводив важливу роль формуванню резервного капіталу товариства. Через значний розмір паїв виникала потреба їхнього надійного забезпечення. З цієї метою з доходів товариства формувался резервний фонд на випадок фінансових втрат.

2. Поле членства товариства не обмежувалось. Для забезпечення зростання власного капіталу та фінансової стабільності товариства Шульце-Деліча прагнули розширити поле членства та залучити до свого складу якомога більшу кількість членів, незалежно від їхнього місця проживання, соціального статусу та роду занять. Як правило, ці люди не були об'єднаними за місцем проживання, професійною, релігійною чи іншою ознакою. Вони не знали одне одного та вступали до товариства лише для того, щоб скористатись його послугами. Шульце-Деліч і чути не хотів про те, щоб обмежити склад членів рамками певних класів чи професій. Чим більше буде членів, – вважав він, – тим міцнішим буде товариство, тим меншими будуть витрати на управління, тим вагомішою буде гарантія, яку товариство зможе запропонувати кредиторам. А що різноманітнішим буде рід занять членів товариства – то міцнішим буде його фундамент. І не тільки тому, що період тимчасового надлишку грошей у працівників однієї галузі часто збігається з періодом тимчасової потреби в грошах працівників іншої сфери, а й тому, що локалізація діяльності може викликати замість благородного кооперативного духу взаємодопомоги почуття заздрощів та егоїзму, які Шульце-Деліч ненавидів усією душею та прагнув захистити від них свої товариства.

У зв'язку з цим Шульце-Деліч не хотів обмежувати райони діяльності "народних банків", надавав можливість їм самим визначати, на який район вони можуть без ризику втрат поширювати свою діяльність.

3. На пайові внески нараховувались, по можливості, більші дивіденди, ніж відсотки на залучені кошти. Щоб забезпечити зростання власного капіталу, товариство шляхом нарахування високого дивіденду на пайові внески прагнуло зацікавити своїх членів мати більшу кількість паїв. При цьому на ощадні вклади членів нараховувався мінімальний ринковий відсоток (цей принцип лежить в основі діяльності комерційних банків. – *Прим. авт.*). Так, середній відсоток, який сплачувався на паї членів ощадно-позичкових товариств, становив 6 %, а на залучені товариством кошти (включно з ощадними вкладками) – 3,1 %.¹³ Необхідно підкреслити, що в цьому підході була певна логіка. Вкладаючи гроші в пай, член товариства брав на себе певний ризик: він не мав гарантії отримання хоч якогось дивіденду на пай і навіть міг його втратити при банкрутстві товариства. Тому ризикованіші фінансові вкладення у вигляді паю потребували більшої винагороди, ніж розміщення грошей на ощадному рахунку під наперед визначений гарантований відсоток.

Крім цього, Шульце-Деліч вважав, що "народні банки" не повинні занадто розраховувати на залучені кошти. Він рекомендував, щоб залучені кошти і власний капітал були у співвідношенні, не більшому ніж 4:1. Ці залучені кошти мали переважно складатися з ощадних вкладів, які зазвичай були консервативними, "спокійними", дешевими грошми. Кожне ощадно-позичкове товариство, – підкреслював Шульце-Деліч, – має стати ощадною касою свого району¹⁴.

4. Висока відсоткова ставка за кредит, але трохи нижча, ніж в інших фінансових установах (ринковий відсоток). Особливо це чітко простежувалося на початковій стадії роботи кожного товариства. Високий процент на позички був викликаний необхідністю платити високі дивіденди на паї та формувати резервний капітал товариства.

5. Перелік фінансових послуг товариств наближався до переліку банківських послуг. Кредити видавались не тільки на виробничі, а й на споживчі потреби і часто були досить великого розміру (200-500 тис. марок). При наданні кредиту не вимагалось обов'язкового пояснення про напрямки використання коштів. Більшість кредитів видавались під векселі та боргові розписки, а також відкривався контокорентний кредит. Крім цього, здійснювався облік векселів та іпотечне кредитування.

6. Робота членів правління була оплачуваною. Більшість ощадно-позичкових товариств Шульце-Деліча оплачували роботу членів Правління на рівні комерційних банків.

7. Члени ощадно-позичкового товариства несли необмежену відповідальність по його боргах. Лише згодом закон дозволив створювати ощадно-позичкові товариства з обмеженою відповідальністю.

8. Члени ощадно-позичкових товариств часто були пасивними. Це було однією з характерних ознак товариств Шульце-Деліча. Широке поле членства

приводило до того, що члени майже не знали одне одного. У багатьох ощадно-позичкових товариствах Шульце-Деліча не було кооперативного духу взаємодопомоги, члени не брали участі у загальних зборах. Пасивності членів сприяла також їхня обмежена відповідальність по боргах товариства.

9. Послуги часто надавались не тільки членам кооперативу. Прагнення стати міцнішими штовхало багато товариств на надання послуг і нечленам. У 1889 році новий кооперативний закон Німеччини заборонив кооперативним організаціям операції не із своїми членами. Після цього ті ощадно-позичкові товариства, в яких кооперативні принципи були недостатньо вираженими, активно почали переходити на більш прийнятну для них акціонерну форму власності. Так, із 33 місцевих акціонерних банків, що існували в Саксонії в 1892 році, тільки 6 виникло самостійно, а решта розвинулися із ощадно-позичкових товариств шляхом їхнього перетворення в акціонерні товариства¹⁵. Ощадно-позичкові товариства, які залишилися у формі кооперативу, могли легко обходити обмеження по операціях із нечленами, запровадивши дуже просту та формальну систему прийняття їх у члени, особливо після відміни необмеженої відповідальності членів по зобов'язаннях товариства.

Такими були головні риси ощадно-позичкового товариства Шульце-Деліча, яке в своїй діяльності дуже нагадувало банківську установу, тому й отримало назву "народний банк". Але головною ідеєю Шульце-Деліча було зробити свої банки "примусовими ощадними касами", щоб навчити членів товариства робити заощадження.

На скільки б відмінними на перший погляд не здавалися кредитні товариства Райфейзена та ощадно-позичкові товариства Шульце-Деліча, природа їхня була однакова – це були кооперативні організації: вони створювалися з метою взаємодопомоги, мали демократичну структуру управління, кожен член мав один голос на загальних зборах, діяльність товариств спрямовувалась на надання послуг (дешевого кредиту) своїм членам та ін.

"Офенбахська" модель кредитного кооперативу.

Крім двох класичних моделей кредитних кооперативів, – райфейзенівської та шульце-делічівської, – в Німеччині виникла ще одна, так звана **офенбахська модель**, яка мала риси обох базових моделей і займала проміжне місце між ними. За своїми ознаками офенбахська модель ближче стояла до класичного товариства Райфейзена – це був сільський кооператив, який мав невеликий розмір та локальний характер діяльності. Але на відміну від райфейзенівських товариств, які принципово дотримувалися всіх принципів Райфейзена, товариства офенбахського типу допускали можливість відходу від окремих райфейзенівських принципів, використовуючи у своїй діяльності окремі принципи Шульце-Деліча. Ними, зокрема:

- визнавалась необхідність формування пайового капіталу, але розміри паїв були значно меншими, ніж у "народних банках" Шульце-Деліча;
- допускались обов'язкові внески при вступі в кооператив;

- допускалась обмежена відповідальність членів по боргах товариства;
- допускалась можливість оплати роботи членів правління;
- відкидалась ідея "неподільного фонду";
- здійснювалась спеціалізація лише на фінансово-кредитних операціях.

(Райфейзенівські товариства, крім фінансово-кредитних, часто проводили для своїх членів посередницькі товарні операції – закупівлю необхідних товарів, збут виробленої продукції та ін.)

Одночасно офенбахська модель мала свою особливість – обмеження дивіденду на пайовий капітал, що значно відрізняло її від товариств Шульце-Деліча. При цьому часто нарахований на пай дивіденд не видавався на руки, а приплюсовувався до паю, аби наростити його до певного розміру.

Такими були класичні моделі кредитних кооперативів, які виникли в

Порівняльна таблиця товариств райфейзенівського, шульце-делічівського та офенбахського типів

Ознаки	Типи		
	Райфейзенівський	Шульце-делічівський	Офенбахський
Відповідальність членів товариства	необмежена чи, рідше, обмежена*	обмежена*	обмежена* чи, рідше, необмежена
Активність членів	висока	низька	середня
Район діяльності товариства	обмежений певною спільнотою	необмежений	обмежений певною спільнотою
Сфера діяльності	фінансові та товарні операції	фінансові операції	фінансові, рідко товарні операції
Формування початкового позичкового фонду	зовнішні джерела (кредити)	паї членів, як правило, великого розміру	зовнішні джерела та невеликі паї членів
Поповнення позичкового фонду	відрахування від діяльності, ощадні вклади членів	пайові внески та ощадні вклади членів	пайові внески та ощадні вклади членів
Нарахування на паї	відсутні або мінімальні	максимальні	мінімальні
Цільове призначення позик	тільки на виробничі потреби членів	на будь-які потреби	на виробничі та особисті потреби
Робота членів органів управління	на громадських засадах	на платній основі	можлива оплата

*Якщо це було дозволено законодавством.

середині XIX ст. в Німеччині, звідки почали поширюватись по всьому світові, набуваючи в кожній країні специфічних рис, викликаних особливістю національного законодавства та традиціями місцевого кооперативного руху. Сьогодні в одних країнах кредитні кооперативи надають лише фінансові

послуги, в інших - можуть додатково здійснювати й товарні та інвестиційні операції, в третіх - бути універсальними кооперативами з фінансовими функціями. Кредитні кооперативи в різних країнах зустрічаються під різною назвою: кредитна спілка (Credit Union) - найбільш поширена назва кредитного кооперативу в США, Канаді, Великобританії, країнах Латинської Америки; фольксбанк та райфейзенбанк - в Німеччині; кооперативна ощадно-кредитна спілка - у Польщі; кооперативне ощадно-позичкове товариство - в Латвії; народна каса (Квебек, Канада); кредитний кооператив - у багатьох країнах Європи та Африки. Крім цього, в окремих країнах кредитні кооперативи можна зустріти під назвами: кредитне товариство, фінансовий кооператив, кооперативна ощадно-позичкова асоціація, народний банк, кооперативний банк, будівельно-позичкова асоціація, бідняцький банк (poor men's bank), сільська каса, каса взаємодопомоги, товариство взаємного кредиту тощо. Але, незалежно від назв і країн, в основі діяльності всіх фінансово-кредитних кооперативів лежать у різній комбінації механізми, закладені класичними моделями¹⁶ міської та сільської кредитної кооперації Г. Шульце-Деліча та Ф.Райфейзена.

1. Розраховано за: Пажитнов К. Новейшее развитие кредитной кооперации за границей. - К., 1929. - С.22.
2. Вольф Г. Народные банки. - 1915. - С.112-117.
3. Анцыферов А.Н. Кооперация в сельском хозяйстве Германии и Франции. - X., 1909. - С.29.
4. Бородаевський С. Історія кооперації. - Прага: Укр. громад. вид. фонд, 1925. - С.129-130.
5. Пажитнов К. Вказана праця. - С.55.
6. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации/ Предисл.,коммент.: Л.А.Булочникова и др. - М.: Экономика, 1989. - (Экон. наследие). - С.235-236.
7. Там само. - С.234-235.
8. Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. - М.: Наука, 1991. - С.143-144.
9. Туган-Барановский М.И. Вказана праця. - С.234.
10. Чаянов А.В. Краткий курс кооперации. - Репринтное воспроизведение издания 1925 года. - М.: Книжная палата, 1989. - С.26.
11. Туган-Барановский М.И. Вказана праця. - С.349.
12. Кооперативная хрестоматия. Сб. ст. и речей о кооперации / Под ред. Е.Ленской. - Б-ка кооператора. - Издание Всероссийского Центрального Союза Потребительных Обществ. - М.: 1919. - С.65.
13. Там само. - С.65.
14. Там само. - С.69.
15. Туган-Барановский М.И. Вказана праця. - С.366.
16. Гончаренко В.В. Кредитні спілки як фінансові кооперативи: міжнародний досвід та українська практика. - К.: Наукова думка, 1997. - 240 с. та Гончаренко В.В. Кредитна кооперація. Форми економічної самопомоги сільського і міського населення у світі та в Україні (теорія, методологія, практика). К.: Глобус, 1998. - 330 с.